

Александар
П. Каждан

ВИЗАНТИЈСКА КУЛТУРА

 EVOLUTA

А . П . К А Ж Д А Н

ВИЗАНТИЈСКА
КУЛТУРА

Превео
Бобан Јаковљевић

EVOLUTA

Наслов оригинала
Алекса́ндр Петро́вич Кажда́н
Византийская культура

© Еволута

О ОВОЈ КЊИЗИ

Мислим да треба објаснити оба елемента наслова „Византијска култура“

Термин „култура“ овде је употребљен у најширем значењу: под културом се подразумева свеукупна стваралачка делатност конкретног друштва — од производње материјалних добара до митологије и уметничких идеала. Ја притом у појам „култура“ не уносим никакав етички садржај, то јест, не супротстављам културу као категорију повезану са стварањем и напретком цивилизацији као синониму окоштавања и опадања.

Строго говорећи, држава под називом Византија никад није постојала. Сама себе је називала Ромејским царством. Одатле потиче на латинском Западу распрострањен назив „Романија“, као и турски назив „Рум“. Византион је био старогрчки град на обали Босфора, али иронијом судбине, престао је да буде Византион управо у тренутку рађања Византијског царства. Претварање Византиона у Константинопољ, престоницу Ромејског царства, један је од најупадљивијих знакова настанка нове државе. С друге стране, научни и условни термин „Византија“ за означавање, не више града, већ државе, увели су хуманистички научници тек пошто је та држава пала под турску власт и престала да постоји као Ромејско царство.

Однос према Византији и византијској култури дуго је у науци и друштву новог времена био негативан. Овде нећемо објашњавати разлоге таквог става, то је посебна тема. Византија је сматрана средиштем стагнације, а византинизам је постао скоро увредљива реч. Једино што је снисходљиво признавано као заслуга Византинаца било је очување древних традиција, предаја „штафете“ античког наслеђа. Иначе, ни та улога сама по себи уопште није мала, а опет таква оцена не обухвата сав значај византијске културе. Византија је вековима била најнапреднија земља средњег века и ту, у Византији, настајали су посебни уметнички споменици и вредности својствене средњем веку. Деветнаести век је са страхопоштовањем прихватио античке вредности видећи у њима непревазиђени узор, а XX се све чешће окреће византијском искуству ради објашњавања савременог доба.

За руског читаоца традиције византијске културе имају посебан значај, јер Византија је била учитељица словенског света. Јужни и Источни Словени Византији дугују писменост, из њене ризнице су црпели естетска начела, од ње су преузели политичку фразеологију и неке моралне норме, заједно с вештином производње стакла и грађе храмова.

Историографија XIX века оставила нам је у наслеђе описно-класификациони метод истраживања. У случају наше теме то значи разлагање предмета анализе на саставне чиниоце: начин сеоског живота, занатску производњу, монаштво, сликарство. Осим тога, опис аграрних односа често има тенденцију да се претвори у каталогизацију појединачних докумената који описују стање у аграру, а опис књижевности и ликовне уметности у класификацију споменика. Таква каталогизација и класификација корисне су за истраживача, али кад постану примарне, убијају целину. Друштво није механички збир сеоског живота, занатске производње и сликарства, а поготово није инвентар плодова друштвеног стваралаштва који су сачувани до наших дана. Друштво је целовит функционалан систем који је могуће схватити само кроз узајамне односе његових саставних делова. Другим речима, византијска култура се не своди на збир споменика књижевног, текстилног, сликарског, правног или неког другог стваралаштва, она представља она начела на којима је све то стваралаштво настало.

Задатак ове књиге је да представи функционални модел византијског друштва. Византија је постојала готово хиљаду година. Ми ћемо се у књизи ограничити пре свега на период од X до XII века. То је било критично доба: византијско друштво достигло је класичне облике и даље је могло да напредује само путем преуређења друштвених, политичких и уметничких норми. Чини се да је Византија морала кренути путем од средњовековља према ренесанси. Њена трагедија је у томе што није кренула тим путем.

Ова књига настала је као збирка предавања држаних прво на Петропавловском педагошком институту (Казахстан), затим на Класичном одељењу Филолошког факултета МГУ. Аутор се са захвалношћу сећа својих слушалаца чија му је радозналост помогла да схвати и формулише много тога. Аутор је захвалан својим пријатељима и колегама, посебно А. В. Банк, А. Ј. Гуревичу, В. Н. Лазареву, С. П. Маркишу и З. В. Удаљцаској за критичко ишчитавање рукописа. Захваљујем и И. И. Шевченку (Вашингтон) и А. Гију (Рим) за љубазно послате фотографије.

Нажалост, особеност књиге намењене широкој читалачкој публици није омогућила да аргументе изнесем онолико детаљно колико сам желео.

ГЛАВА I

ОВЛАДАВАЊЕ СВЕТОМ ОКО СЕБЕ

Човек средњег века доживљавао је свет око себе као јасно подељен. Та подела почињала је од оног најнепосреднијег, физички блиског — од пејзажа. За становника немачких или руских равница то је била подела на родну њиву и дивљу шуму, за становника арабијских степа, на оазу и пустиње. Насупрот култивисаног света стајао је језиви свет демона, разбојника и грабљивих звери.

Пејзаж Византинца био је једнако подељен. Људи су живели у мајушним долинама окруженим и притешњеним планинским ланцима. У долинама је гајена винова лоза, расла су маслинова стабла сребрнастих листова, а лети-на је убирана двапут годишње. У планинама зиме су биле ледене, а снег је затрпавао пешачке стазе. Планине су деловале непријатељски, зло. У планинама су живели разбојници и леопарди, а с времена на време су се појављивала стада оваца под заштитом паса и пастира наоружаних луковима. Управо су планине за Византинца биле негација цивилизованости и због тога омиљено место за оне који су тежили верском подвигу. У планине су одлазили отшелници раскидајући с уобичајеним начином живота. Најважнију групу манастира у Византији на полуострву Атосу називали су Светом гором.

Земљу је требало отимати од планина, ослобађајући њиве за гајење пшенице и парцеле за винограде. Статистички подаци из тог доба су ретки, али до нас је ипак стигао опис земље на острву Патмосу (у Егејском мору), сачињен крајем XI века. Он нам пружа одређену представу о условима у којима је радио византијски земљорадник. Само је 17% укупне површине Патмоса било погодно за обраду, а од тога се само 4,5% површине могло обрађивати помоћу воловских запрега. Остатак обрадивог тла, због планиског рељефа и мноштва камења, морао је да се обрађује мотикама и лопатама.

Осим тога, није било ни довољно воде. Киша је падала ретко, а непостојање великих река онемогућавало је изградњу централизованог система наводњавања. За прикупљање драгоцене течности грађене су цистерне, а од извора и планинских речица спровођени су јарци и каналчићи за наводњавање поља и башти. Постојало је посебно занимање водоноше јер је у неке баште вода морала да се довлачи ручно. Вода је „отимана”, то јест спровођена у канале да би се, рецимо, изградила воденица. Због воде су избијале свађе и подношене су тужбе. Без вештачког наводњавања византијска пољопривреда није могла нормално да се развија.

Без обзира на све тешкоће, земљорадња у Византији била је напредна за то доба. У Италији X и XI века принос је обично био два до три пута већи од количине посејаног семена, а чак и у XIII веку десетоструки принос сматран је одличним. У Византији је с неких поља убиран двадесетоструки принос.

Иначе, исхрана Византинаца деловала би нам оскудно и једнолично. Хлеб и вино заузимали су најважније место. Дневно су јели између 325 и 650 грама хлеба (односно житарица). Све остало представљало је прилог, пожељан, али никако и обавезан дотатак хлебу. Хлеб су, као у старо доба, правили од јечма и пшенице. Нове културе које су се у средњем веку прошириле северно од Дунава (раж, овас, просо), у Византији су нашле веома ограничену примену.

Јели су једном или двапут дневно. Аутор књиге поука, условно назване *Саветии и њриче*, Кекавмен (*Погробрнији њодаци о византијским њолиџичарим, њисцима и научниџима њоменуџим у овој књизи налазе се у Речнику личних имена гаџом на крају.*) препоручивао је, на пример, јак доручак, а за вечеру уздржавање. Ујутру је служена кувана храна, два или три јела, обично од рибе, сира, пасуља и купуса зачињеног маслиновим уљем. Увече су се ограничивали на хлеб којем је додавано поврће или воће. И уз доручак и уз вечеру (ако се оскудни вечерњи оброк могао назвати вечером) пили су вино разблажено топлом водом. Наравно, царска трпеза била је богатија. О Исаку II Анђелу причало се да је правио гозбе с брдима хлеба, шумама дивљачи и морима риба. Иначе, византијски великаши који су волели да добро поједу, пре су били прождрљивци него гурмани. О једном од Манојлових великодостојника кружиле су легенде да је у стању да попије ведро воде и да га не мрзи да преплива реку да би себи накидао младог пасуља.

Планине су отежавале комуникацију између насеља. Византијске реке су пре ометале комуникације него што су их омогућавале. Једино је Дунав био заиста плован, али он је био или у туђим рукама, или на крајњој периферији државе. Планинске реке или су просецале дубоке клисуре, или су се разливале образујући мочваре. Њима су могли да плове само мањи чамци, а и они само у доњем току. Осим тога, те реке су биле нестабилне и постајале су опасне у време јаких пљускова или топљења снега. Изливајући се из корита, речице су плавиле сељачку земљу и односиле војне логоре, а затим се, у неким случајевима, враћале у друго корито.

Зими су се крчке саобраћајне везе понекад потпуно прекидале, снег је затрпавао планинске путеве и људи су се затварали у своје куће као у јазбине.

Становници села и малих градова често су остајали изоловани у својој непосредној околини и у складу с тим, везаност за једно место сматрана је идеалом монашког понашања. Међутим, упоредо с тим, Византинци су били наследници Римског царства које је прекинуло расцепканошћу класичне Хеладe. Они си наследили путеве и знања о суседним земљама. Они нису били само становници долине Меандра или житељи Атике, већ и Ромеји (Римљани), како су себе називали, поданици јединствене државе и следбеници исте вере. Иако су били везани за место свог рођења, за своју „отаџбину“, није им била страна ни тежња бескрајном пространству „екумене“, васељене.

Средњовековни свет био је истовремено непокретан и покретан: путевима се пребацивала војска, групе градитеља путовале су из места у место, сељаци су одлазили од куће спасавајући се од угњетавања и суровости господара. Понекад су путовали далеко: чувени научник из XI века, Михаило Псел, причао је о сусрету с човеком који је био у Египту, Етиопији и Индији.

За транспорт су углавном коришћени магарци и муле, а често, нарочито носачи. Волонске запреге могле су да се користе само у посебно повољним условима. Без обзира на изум улара и потковице (они су се у Византији појавили најкасније у X веку), коњи су релативно ретко коришћени за превоз терета и та околност је успоравала саобраћај.

И превоз терета и комуникације обављани су и морским путем. Теретну и трговачку флоту чинили су једрењаци који су временом постали знатно мањи. У изворима из VII века још се помињу огромни трговачки бродови носивости до хиљаду кубних метара. Међутим, лађице XI и XII века обично су биле носивости од осам и по до седамнаест кубних метара. Осим тога, биле су широке. Ширина је (ради стабилности) чинила половину дужине, па и више. Јасно је да су таква пловила била слабо покретљива.

Византинци никако нису били рођени морепловци. Плашили су се мора, стално су се жалили на опасности које оно носи и трудили су се да не одмичу далеко од обале. Пловили су, како је то описао један византијски писац, скоро закачињући обалу веслима. Чинило се да је море, као и планине, пуно разбојника. Оно је пре раздвајало људе, него што их је спајало.

Извори су сачували неке податке о дужини путовања у то доба. Путовање без журбе од Солуна до обала Дунава трајало је осам дана. За осам дана се на коњу стизало из Пафлагоније у Константинопољ, а толико је требало и да се превали растојање од Антиохије до Никеје. Пловидба из Константинопоља до Кипра сматрана је успешном ако је трајала десет дана.

И људи и вести путовали су споро. Истина, Византинци су за држав-

не потребе створили поштанску службу која је сачуваним друмовима из доба Римског царства преносила царске наредбе. Постојао је и светлосни телеграф који је у престоницу преносио обавештења о нападима суседа. Али приватна пошта путовала је кад се укаже прилика, ако се нађе одговарајућа особа да је пренесе. Пренос информација о околном свету отежавали су и језички проблеми: Византинци су говорили грчки, Запад је користио латински, Север словенски језик, а Исток арапски. Византинци су слабо познавали језике својих суседа јер су их сматрали варварима. Јован Цецес хвалио се својим познавањем страних језика и тврдио је да говори руски, алански, печенешки и многе друге језике. Међутим, знао је само по неколико поздравних фраза на свим тим језицима. Поносни на традиције грчке књижевности, Византинци су веома мало преводили странце. Њихово познавање арапске и латинске књижевности било је ограничено на по неколико дела.

Чак ни познавање суседних земаља није било баш најбоље: византијски хроничари кад говоре о Русији или о Италији стално мешају догађаје и имена. Политичке одлуке повремено нису доношене у складу с нередовним и малобројним извештајима изасланика и обавештајаца, већ на основу традиционалних ставова и предрасуда, често потеклих из античких дела, а понекад и само на основу гласина.

Византинци су, укључујући и византијске трговце, ретко путовали ван граница своје земље. Зато су у Константинопољ и на солунску пијацу људи долазили издалека. У престоници су се могли срести млетачки и муслимански трговци, изасланици кијевског кнеза, варјашки и енглески најамници. Ето због чега је Византинац у самом појму покретљивости увек осећао примесу нечег туђег. Покретљиви су били пре свега степски Печенези за које се причало да данима не силазе из седла, или надмени латински витезови што се с обала Нормандије запућују у Јерусалим, или грамзиви Млечани који из Јадрана плове у Бејрут или Александрију.

Своја насеља Византинци су називали градовима, градићима, утврђењима и селима. Села су била мала. У XI веку обично их је чинило десет до тридесет кућа.

Правна и административна граница између града и села у Византији очигледно није постојала. За царство није била карактеристична јасна супротстављеност полиса и „хоре”, која је одликовала античко друштво и која се у новом смислу поново појавила на Западу с настанком градског права. Сами Византинци, по речима Михаила Хонијата, типичним обележјем града нису сматрали „чврсте зидине, високе зграде (дела грађевинаца), пијаце и храмове како су то замишљали стари, већ присуство по-

божних и смелих, моралних и праведних људи”. На тај начин је критеријум по ком се село разликује од града из правне и економске сфере пренет на терен моралних појмова.

Неодређеност границе између града и села донекле се објашњава аграрним карактером византијских полиса. Кад у XII веку Идриси описује градове Византије, он пре свега истиче да у оквиру њих постоје поља и виногради, као и обиље житарица и воћа. Управо тако и византијски аутори у први план стављају сеоске лепоте градова: долине у којима расту густа трава и тешки класови, реку која даје обиље воде и рибе. Чак су и унутар градских зидина Константинопоља постојале баште и њиве пшенице, а преступник утекао из тамнице успевао је да се по неколико дана скрива у густој шикари надомак самог царског дворца.

Очигледно је да су у VII веку касноримски градови доживели аграризацију, а простор који су заузимали приметно се смањило. У раном средњем веку Атина се простирала на само 16 хектара, док је антички полис заузимао 125 хектара. Становништво Пергама се почев од VIII века збило у јужном делу старог града, недалеко од кула, на горњим терасама око античког гимназијума. Део византијских градова чиниле су само тврђаве, замкови. Они нису били већи од села: сачуван је опис половине таквог замка. У њему је било само шест кућа и пет колиба. Судећи по археолошким подацима, Херсон, главни ослонац византијске власти на Криму, у X веку није имао више од 6-7000 становника.¹ За малоазијске и балканске градове располажемо само цифрама сачуваним у неким хроникама и не знамо колико су оне поуздане. Становништво великих градова — Бурсе, Никеје и Едесе, имало је 30.000—35.000 људи. Према посредним подацима, број становника Солуна, другог града царства, износио је сто или двеста хиљада, што је, очигледно, преувеличавање.

Знатно оштрија од између села и града била је разлика између престонице и провинције. Константинопољ је био град привилегован концентрацијом богатства, место префињене забаве, административни и културни центар. Византинци су га називали царицом градова (реч „полис” је на грчком женског рода), Цариградом и оком васионе. Одлазак из Константинопоља деловао им је као изгнанство, прелазак у свет у ком царује незнање и где нема доброг живота.

Смештеном на Босфору, Константинопољу као да је сама природа наменила улогу трговачког средишта: туда су пролазили копнени пут из

¹ А. Л. Јакобсон, „О численности населения средневекового Херсонеса”, *Византийский временник*, т. XIX, 1961, 154—167.

Европе у Азију и морски пут из Средоземља према плодним степама дуж Дњепра и Дона. Константинопољ је пре других европских градова успео да превазиђе економско опадање из VII века и све до XI века сачувао је монополски положај у византијском занатству.

Био је чувен по производњи и обради свиле. Производи престоничких свиларских радионица доспевали су у царску гардеробу, украшавали су храмове, дворце и главне улице у време празничних свечаности, носило их је племство и жељно су их ишчекивали страни кнежеви. С мајсторством ткача била је повезана уметност константинопољских јувелира: златни накит украшен емајлом и драгим камењем, сребрне кутије за мошти и повези за књиге с инкрустацијама сматрани су узором у целом свету. Ту су радили и најбољи стаклари и мозаичари, резбари слоноваче, грнчари који су правили глазирано посуђе, калиграфи и минијатуристи. Наравно, ту су били и мајстори који су се бавили уобичајенијим занимањима: столари и зидари, кожари и бојаџије, воскари и крзнари. У константинопољској ковници новца кован је скоро сав византијски златни и сребрни новац (*Скоро до самој краја IX века сојствени златни новац ковали су у италијанским ковницама*). У престоници су постојале и оружарске радионице које су производиле византијско тајно оружје — „грчку ватру”, запаљиву смесу изумљену у VII веку коју су испаљивали бацачи пламена и која је спаљивала непријатељске бродове и утврђења.

Једнако удаљен од северних и источних граница царства, Константинопољ је био и његов природни политички центар. Ту су се налазили царски двор и најважније државне установе. Ту се налазило седиште патријаршије. Ту су били концентрисани најбољи научници, писци и уметници.

Заштићен троструким бедемима с моћним кулама, украшен монументалним здањима палата и цркава, античким стубовима и статуама довозеним из разних места, Константинопољ је западним путницима деловао као чудесан град. „О, како велики и леп град!” одушевљавао се Фуше од Шартра. „Колико је у њему манастира и палата изграђених са задивљујућим мајсторством! Колико је још ствари дивних на око на улицама и трговима! Било би превише досадно да набрајам какво је овде обиље свакојаким богатстава, злата, сребра, разноврсних тканина и светих реликвија.”

Располажемо прилично оскудним подацима о броју становника Константинопоља. По свему судећи, у IV веку тај број није прелазио 100.000, а на врхунцу процвата, у VI веку, достигао је највише 400.000 људи. Даљи раст био је ограничен природним границама територије унутар градских зидина, као и недостатком слатке воде која је делом допремана у град путем посебног аквадукта. После уништења 1204. Константинопољ се

више није опоравио. На све стране била су срушена здања и пустош. Године 1453. град је имао једва 50.000 становника.

Провинцијски градови Византијског царства целим својим изгледом разликовали су се од античких. Строги геометријски план грчко-римских полиса, по правилу је уступио место хаотичном лавиринту уских уличица и пролаза. Археолошка ископавања у Коринту показала су да је стари римски форум био попуњен гомилом кућица, радионица и радњи. Јавна здања, осим цркава, нису грађена у провинцијским градовима. Антички гимназијуми и позоришта су запуштени и само су понегде функционисали хиподроми. Купатила су опстала и у градовима и у сеоским заједницама, али њихова друштвена улога (римске терме биле су својеврсни клубови) потпуно је нестала. Купатило више није било уобичајени елемент градског живота. Посматрано је пре свега као начин лечења. Лекари су болесницима преписивали купање двапут недељно. Тешко је рећи колико су се често купали здрави Византинци. Манастирски уставни садрже различите цифре — од прања двапут месечно, до одласка у купатило трипут годишње. Теодор Продром исмева монаха који није био у купатилу од Ускрса до Ускрса и то није претеривање: монашки идеал налагао је праведнику да се купа искључиво у сузама.

Старе терме деловале су превише раскошно. Понекад су их претварали у хришћанске храмове. Провинцијско купатило које описује Михаило Хонијат изгледало је крајње сиромашно: кућица с пећи без димњака у којој се не затварају врата, тако да купаче не муче само дим и врелина, већ и хладан ваздух који улази унутра. Престоничка купатила састојала су се из неколико просторија. У цеви је сипана врела вода, а ваздух се грејао помоћу хипокауста — подног централног грејања.

Улице су биле прљаве, чак и у Константинопољу. Одо из Деја, Француз који је видео света, био је запањен прљавштином на улицама византијске престонице.

Градске домове тешко је разликовати од сеоских мајура. Археолошка ископавања омогућавају нам реконструкцију станишта византијског Херсона: у дворишту мајура налазило се спремиште: велике глинене посуде са житом и усољеном рибом биле су укопане у земљу, ту су биле амфоре с водом, вином и маслиновим уљем. Камена кућа покривена шиндром према улици је била окренута зидом без прозора. Куће су биле приземне или једноспратне, са земљаним подом премазаним глином. Осим кућа од камена и плоснате цигле, Византинцима је био познат и скромнији тип станишта. У Кападокији су за становање радо користили пећине. Куће на Крфу подсећале су Василија Педијадита на стражарске

шаторе плетене од прућа: шиндра на крову била је тако лоше постављена да су кроз отворе продирали и хладноћа и киша. У градићу Неакомију (западни део Мале Азије) куће су прављене од врбовог прућа премазаног глином. У Константинопољу су поред мајура у чијем дворишту су се налазиле помоћне зграде, а у приземљу је често могао бити млин који је покретао магарац, постојале и троспратне и четвороспратне куће.

Просторије византијске куће често су биле раздвојене дебелим завесама, згодним да се иза њих прислушкују туђе тајне. Унутрашње уређење куће се променило од грчко-римског доба, пре свега зато што је практично нестао стари обичај да се једе лежећи на кревету. Византинци су седели за столом на столицама без наслона, понекад угнутим на средини, а одмарали су се у високим фотељама подигавши ноге на посебне подметаче. Кревет је сад служио само за спавање. Тај интимни део људског живота постао је раздвојен од његовог најјавнијег дела који се одвијао за трpezом. Византијски кревети били су дрвени, у богатим домовима посребрени, високи, с узглављем. На њих су стављани душеци, у сиромашним кућама напуњени трском и сламом, а у имућним, гушћим паперјем. Душеци су прекривани ћилимима, животињским кожама и јастуцима у боји. Ствари су држане у сандуцима који су обично могли да се забраве. Ормари за одећу (Византинци су их називали „кулицама“) постојали су само у палатама. Светлост је продирала кроз уске, често застакљене прозоре, а увече су паљене лампе (обично глинене), у које је сипано маслиново уље.

Произвођено је различито посуђе — од глине, стакла и метала. Византинци су умели да праве посуде с двоструким дном у чијем је доњем делу тињајући угаљ одржавао топлоту па је храна остајала врућа. Обично су јели рукама, иако је виљушка с два зупца већ била ушла у употребу међу византијском аристократијом. Виљушка је из Византије продрла у Италију, а одатле на север.

У спољашњем изгледу Византинац се од старог Римљанина разликовао пре свега брадом. Ношење браде постало је општеприхваћено од VII века. Ромејска брада била је стални предмет поруге Латина који су посећивали Византију, док су Византинцима биле смешне западне кружне фризури и обријана лица.

За разлику од Римљана, Византинци су носили панталоне (обичај преузет од варвара). Прича се да је после пораза који је Манојло I претрпео од Турака Селџука неки ратник у бесу викнуо цару: „Ма покажи Турцима да носиш панталоне!”. Израз „носити панталоне“ у то време је већ био синоним за „бити мушко“. Преко панталона облачили су хитон (кошуљу) и дугачак огртач причвршћен иглом на десном рамену тако да је

рука остајала слободна. Женски хитон био је дужи од мушког. Византијски закони изричито су забрањивали женама да парадирају у мушкој одећи.

Одећа је била показатељ друштвеног положаја. Сељаци и занатлије носили су обојене хитоне до колена, везане појасом, а рукаве су обично засукавали до лаката. Уске панталоне биле су увучене у високе чизме. Имућнији мушкарци носили су дуже хитоне украшене везом. Вунени зимски огртач имућнијих људи био је постављен крзном. У XII веку у аристократским круговима у моду улази уска одећа. Њени противници називали су је западњачком, али неосновано. На Западу су се у то доба чудили византијској одећи и једног од царских изасланика који се на двору Луја VII појавио у свиленој кошуљи до колена с уским рукавима, поредили су с професионалним рвачем.

Гардероба Византинца одликовала се одређеном оригиналношћу. Судећи по списку мираза састављеном у малоазијском граду Мастаури почеком XI века, жена је имала више горње одеће и украса него доњег рубља и постељине.

Одећа је у Византији XI и XII века била јефтинија од хране. Могуће је израчунати да је годишња исхрана монаха коштала око шест златника — номизми. Византијска сиротиња на храну је трошила много мање: према подацима из *Житија Андреја Јуродивої* (X век), коштала је два обола дневно, то јест око две номизме годишње. Годишњи износ који су монаси добијали за куповину одеће варирао је у различитим манастирима од петине номизме до три номизме. Могуће је да је одећа била јефтина због развијеније занатске производње него на Западу. У сваком случају, западни писци нису престајали да се чуде богатству Константинопоља и обиљу сребрног посуђа и свилених тканина у Византији.

Иначе, као и на Западу, занатска производња у Византији остала је малих размера. Мајстор који је понекад имао једног или два помоћника, радио је у ергастериону — тако се звала просторија која је служила као радионица и радња у исто време. Неколико таквих ергастериона (стакларски, грнчарски, ковачки) ископано је у Коринту: сваки од њих био је у склопу мајсторове куће у центру града. Алат занатлија био је једноставан и јефтин, а покретан је снагом самог човека. Енергија воде и теглеће животиње нашли су примену само у млинарском послу, ако се изузму „аутомати” покретани водом: водени сат у Цркви Свете Софије где су се сваког сата отварала посебна враташца и појављивала се посебна фигурица, царски престо који се дизао према таваници у пријемној сали дворца, или позлаћено дрво у истој просторији на ком су певале механичке птице. Међутим, последња реч византијског техничког напретка није служила

производним, већ политичким циљевима — украшавању дворца и храма и самим тим јачању моћи државне власти и цркве.

Воденице су се у Римском царству прошириле у IV и V веку. У Византији су биле добро познате. Упоредо с њима, за млевење житарица и даље је коришћена снага теглећих животиња још и у XII веку. Од краја X века занатлије на Западу почињу да интензивно користе снагу воде у производњи: у сукнарству, или за покретање ковачког чекића. Касније, у XII веку, проширила се употреба ветрењача, толико особена за пејзаж средњовековне Европе. Византија се, колико се може закључити на основу сачуваних докумената, није толико трудила да пронађе нове изворе енергије. Новине на које су се ограничили у Византији подразумевале су само одређено проширење употребе вучне снаге животиња. Тако су у манастирским домаћинствима почели да користе волове за покретање механизма за мешање теста.

По речима Јована Цецеса, занатлија располаже само својим рукама и ничим више. Симеон Богослов истицао је бескорисност занатских алата ако нема занатлије кадрога да материјал претвори у одговарајући производ. Симеон управо мајстора и његову вештину, а не алат, сматра најважнијим у производњи.

Само је у изузетним случајевима велики број радника био окупљен под једним кровом. У царским радионицама, пре свега ткачким и јувелирским, радили су бројни физички радници, често заточеници у кладима. На самом почетку XIII века Никола Месарит оставио је опис царске ковнице новца: у просторијама без дневног светла, дању и ноћу, под контролом посебних надзорника, радили су, не по два-три дана, него месецима и годинама, несрећни људи који су тешко дисали, у прљавој одећи, гаравих лица. Међутим, очигледно је да је и у царским радионицама остваривана само проста сарадња и сваки занатлија обављао је свој посао независно од осталих.

И у пољопривреди је владала производња на мало. Основни алат за обраду земље био је архаични дрвени плуг с плужном даском и рудом. Плуг је, као у Хомерово доба, вукао пар волова. Тешки плуг који се проширио по долинама северно од Дунава, Византинцима је остао непознат. Његову примену је (осим склоности држању традиционалног начина привређивања) ометао особени рељеф и тле Балкана и Мале Азије. Иако су улар и потковица у Византији били познати најкасније од X века, Византинци нису покушали да за орање употребе коње и да самим тим убрзају обраду земље.

Орање је захтевало велико улагање људске радне снаге. Примена лаког плуга изискивала је да се поље преоре по три-четири пута. Осим тога, у

повртњацима, виноградима и маслиницима, а понекад и на њивама, каменита земља је обрађивана ручно помоћу разноврсних лопата, ашова, мотика и брадви. Много времена је одузимало и ручно плевљење.

Жело се срповима. Систем вршдибе остао је старински. Византинци нису користили млатилицу, него су жито вршили посебним санкама које је преко снопова разбацаних по гумну вукао во или магарац.

Све у свему, византијска привреда заснивала се на ситној производњи уз коришћење традиционалних и простих алата у условима лоших и спорих комуникација.

Однос произвођача према тржишту био је противречан и двојак. Наравно, занатлије су производиле углавном за продају, а и сељаци су продавали и пољопивредне производе и производе сеоских заната. Чак су и манастири врло често куповали одећу или алате за монахе. Ипак, тежња ка привредној самодовољности, задовољавању својих потреба сопственим средствима, својствена је Византинцима баш као и њиховим западним савременицима.

Кућна производња била је уобичајен облик привреде: жене су често саме преле и саме правиле одећу. Куповало се и на пијаци, али однос према „свом”, произведеном у кући, био је много позитивнији него према куповном. Евстатије Солунски, грађанин, становник престонице, дичи се плодовима из своје баште управо зато што нису куповни, што нису прошли кроз мноштво руку. Никола Месарит се одушевљава економском самодовољношћу престоничког Храма Светих апостола који производи жито на својим пољима унутар градских зидина и не мора да страхује ни од најезде странаца, ни од морских бура, ни од пирата, ни од злобе морнара.

Византинцу тржиште делује непоуздано. Позовимо се на већ помешити Кекамена. По његовим речима, разборит домаћин мора се постарати да у сопственом домаћинству производи све што је потребно њему самом и његовим људима. Ако већ мора да купује на пијаци, онда је потребан крајњи опрез: устав манастира Спаситељице света прописивао је игуману да купује маслиново уље у граду Еносу једном за целу годину — онда кад су цене најниже и то нипошто од трговаца, већ од домаћина који довозе уље бродовима. Нестабилност тржишта приморавала је Византинце да праве залихе хране, конца, ексера и слично, а то је са своје стране повећавало нестабилност тржишта.

Византијска спољна трговина била је усмерена на увоз, а не на извоз. Царине су погодиле увозу, док је извоз најдрагоценије робе (јувелирских производа, свилене тканине) био ограничен и под строгом контролом царинских чиновника. У спољној трговини виђен је начин да се задовоље

потребе двора и властеле, или инструмент византијског утицаја на суседне кнежеве, али њен циљ никад није био проширење тржишта за византијске занатске производе. Протекционизам је био стран царству (протекционистичке тенденције појавиле су се тек у XIV и XV веку) и може се рећи да је његов трговински биланс био пасиван: злато и сребро постепено су отицали из Византије, углавном на Исток, у муслиманске земље.

Византијска привреда заснивала се на робноновчаној размени. Прези, казне, плате, све то је углавном исплаћивано и наплаћивано у новцу. Црквени писац Илија Екдик приметио је да се не може трговати без злата. Ипак, натурална размена производа остала је веома распрострањена појава. На зајам није даван само новац, већ и жито, вино, уље и други производи. Свуда су биле присутне натуралне дажбине и обавезе, као и плаћање закупа земље у житу или вину. У складу с тим, и рад је често плаћан натурално: како у потпуности, тако и (чешће) у виду додатка у роби. То се примећује не само у провинцији већ и у Константинопољу: тако је управник болнице престоничког манастира Пантократора добијао осамдесет две-три номизме годишње, као и пшеницу, јечам и сено. Додатак у роби сигурно није вредео мање од новчаног дела плате, јер је пшеница коју је добијао вредела три-четири номизме.

Настојање да се услуге плаћају робом и да се дажбине наплаћују у натури требало је да доведе до повлачења новца из оптицаја, да се новац чува као благо. Византинци су обично чували новац као такав, не улажући га у предузећа. Тако је манастир Спаситељице света од свог оснивача добио велики износ од 30 фунти злата, то јест, 2160 номизми. Новац је требало чувати у ризници за случај да искрсну изненадни трошкови. У ризници је требало чувати и вишак прихода из манастирских села.

Новац није коришћен само као средство размене, већ је имао и посебну употребну вредност као украс. Одређени део драгоцених метала коришћен је за ковање комеморативног новца. Михаило Италик описује златнике украшене бисерима и ношене на врпци као амајлија која доноси здравље. На крају, кованице с ликом цара имале су улогу својеврсног средства политичке пропаганде. Зато је почетак владавине сваког новог цара обележаван пре свега емисијом неколико нових серија кованог новца, углавном златног.

Црква манастира Светог Луке у Фокиди

АЛЕКСАНДАР КАЖДАН

Александар Петрович Каждан представља јединствену појаву у византијским студијама, једној још увек академски младој и малобројној дисциплини, имајући у виду дуготрајност Римског царства са средиштем у Новом Риму — Константинопољу, и разноврсну раскош његове књижевности. Јер, за разлику од осталих европских држава тог доба, Византија, њена администрација и најшире схваћена култура почивали су на писаној речи од самог почетка царства у IV веку. Византија је, једноставно речено, била цивилизација писане речи. Функционисање бројног чиновништва, снажне судске власти и још моћније пореске службе било је незамисливо без писане речи, исто као што без писане речи нису биле замисливе царска идеологија и похвале царевима као овоземаљским представницима божанске власти, теолошке расправе, историографија или остале гране блиставе византијске књижевности у којој је иронија неретко својом отвореношћу исказивала бритки полемички дух људи који су себе сматрали до краја царства Римљанима.

Александар Каждан рођен је 1922. године у Москви у једној особеној породици. Јеврејског порекла, његови су преци све до оца Петра носили искључиво јеврејска имена и као припадници те посебне групе били „невидљиви” за власт царске Русије. Ово искуство полустранца у сопственој великој држави — доскорашњем царству које је настојало да преузме историјску улогу управо несталиг Источног римског царства — оставило је последице на научничку радозналост, интуицију и интересовања Александра Петровића. У истој мери, Каждановом особеном погледу на разноврсни византијски свет и жељу да се та разноврсност што боље осветли и разуме, допринели су и проблеми, невоље и прогони које је трпео из оба ова разлога — порекла и научничке ширине, од тмурних а свемоћних ликова совјетске официјалне партијске историографије, чије су моћ и слава потрајале управо онолико колико је трајала и свемоћ неприкосновене партије.

Насупрот њима, утицај радова и идеја Александра Каждана све до данас у великој мери обликује правце савремених истраживања у византијским студијама, чему је допринело „откривање Каждана” у западној, несловенској историографији, након његовог бекства у Америку октобра 1978. године. Уз сва претходна искуства и научна постигнућа, и овај нимало једноставни одлазак из Совјетског Савеза преко Бејрута до Вашинг-

тона, уз непосредну укљученост америчког Стејт департмента и снажно анагажовање Џајлса Констабла, тадашњег директора центра Дамбертон оукс, у довођењу овог научно изузетно значајног пребега — о чијим је детаљима аутор ових редова имао прилика да слуша Констабла лично, допринели су снажењу намере Александра Каждана да Византију и њену културу проучи, разуме и представи у потпуно новим оквирима. Ослобођен двоструких стега — традиције претходних византијских студија чврсто фокусираних на проучавање и хваљење „снажне државе” и политичких уских оквира могућности сагледавања друштва и широко схваћене културе — Каждан је пуне две деценије у свом новом окружењу посветио управо овим темама, покрећући нове теме и отварајући нове путеве у проучавању византијске књижевности, уметности, промена у друштву и култури — речју, проучавању византијског човека и свих начина на које је он исказивао своје ставове. Његова помало парадоксална смрт неопрезним скоком у базен 29. маја 1997. године — симболично на дан када је Цариград освојен 1453. године — прекинула је низ пројеката који су били у току писања. Све оно што је, упркос томе, успео да заврши, чини и данас темељ савремених византијских студија и то посебно оног њиховог дела који прихватају и разумеју и јединственост и непоновљиву сложеност византијске културе и византијског човека уопште.

Византијска култура коју Александар Каждан представља у овој књизи схваћена је у најширем значењу, од природне околине која је окруживала Византинца и са којом је морао непрестано да се бори, преко слике односа у византијском друштву које је било у сталном покрету и комешању, преко схватања власти и односа према њој, до особеног погледа на свет у који је хришћанство нераздељиво уткано не претварајући никако — како се некад наивно и погрешно представља — византијску државу у теократију а Византинце у једностране и плитке богомољце, карактеризација која се ни у ком смислу не би могла употребити ни за византијске монахе, духовнике или цариградске патријархе. Вишестраност Византинца и, савременом човеку тешко разумљиву вишестраност посебно писмених и учених људи који су себе сматрали Римљанима, најбоље илуструју два завршна поглавља, посвећена византијском уметничком идеалу, у разумевању чијих се тананих детаља крије и суштина византијске цивилизације и њене сложене вишеслојности, и односу Византинца према новом и према старом. Живећи са свешћу о сталној променљивости спољашњих околности, Византинци су развили посебан прагматизам, који их је и иначе дубоко одликовао. Управо због сталног притиска нових околности, промена, смена царева, доласка стално нових непријатеља, Византинци

су свесно тежили једној помало меланхоличној стабилности, упорно одбијајући да нове појаве, без обзира на то из које животне сфере оне потицале, називају новим именима. Једном установљен термин употребљавао се генерацијама и вековима, чак и када је његов смисао више пута био мењан, понекад представљајући нешто сасвим супротно његовом првобитном значењу.

Бежећи од сваке врсте отвореног, именованог новаторства, Византинци су остајали истовремено доследни свом поимању света и културе, који само модерном човеку може деловати контрадикторан. Сам Александар Каждан и његово дело на најбољи начин представљају ово схватање Византинаца: иако је Кажданово дело у потпуности ново, оно својим суштинским разумевањем византијске културе остаје дубоко и неодвојиво утемељено на старим, византијским схватањима света који их је окруживао.

др Влада Станковић
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

О АУТОРУ

Александар Петрович Каждан (рус. Алексáндр Петрóвич Каждáн; Москва, 3. септембар 1922. — Вашингтон, 29. мај 1997) био је совјетско-амерички византолог. Био је главни и одговорни уредник тротомног речника о византологији познатог као *Оксфордска историја Византије* (*The Oxford Dictionary of Byzantium*).

Школовао се на Педагошком институту у Уфи и Универзитету у Москви. Студирао је заједно са Евгенијем Косминским, стручњаком за енглеску средњовековну историју. Каждан је написао дисертацију о аграрној историји позног Византијског царства која је објављена 1952. године (*Agraryne otnosheniya v Vizantii XIII—XIV vv.*). Упркос великом угледу у својој области, Каждан је током Стаљинове владавине приморан да прихвати положај провинцијског учитеља (у Иванову 1947—1949. и Тули 1949—1952). Након Стаљинове смрти (1953), Каждана је ангажовао колеџ у Великије Луки. Обезбедио је 1956. године место у Институту за историју Совјетске академије наука где је остао до 1978. године. Био је изузетно плодан научник и током свог боравка у Совјетском Савезу објавио је више од 500 књига, чланака и критика. Његове публикације допринеле су порасту угледа руске византологије. Каждан је писао и о Јерменима који су чинили елиту у Византијском царству током средњевизантијског периода.

Кажданов син, математичар Дејвид, 1975. године емигрирао је у Сједињене Америчке Државе где је прихватио место на Универзитету Харвард. Породица је због тога трпела последице у Совјетском Савезу. Александрова супруга Мусја отпуштена је из издавачке куће у којој је радила, а њени радови су цензурисани. Александар и Мусја су 1978. године напустили Совјетски Савез. Добили су визу за имиграцију у Израел, а након три године су се преселили у Сједињене Америчке Државе. Фебруара 1979. године стигли су у Дамбартон оукс, центар за византијске студије у Вашингтону. Каждан је био на положају вишег научног сарадника све до своје смрти. Није успео да доврши монументални рад о историји византијске књижевности. Први том овог рада обухвата период од 650. до 850. године. Објављен је 1999. године.

САДРЖАЈ

О овој књизи	5
Глава I	
Овладавање светом око себе	7
Глава II	
Друштвени односи	23
Глава III	
Власт	53
Глава IV	
Поглед на свет	67
Глава V	
Уметнички идеал	101
Глава VI	
Ново против старог	125
Речник личних имена	141
Литература	147
Галерија византијске културе	151
Александар Каждан	179
О аутору	183

